

Fuat Sezgin, *Muḥâdarât fî târîhi'l-ʿulûm*, Frankfurt 1404/1984, s. 159-166; Ali Cevâd et-Tâhir, *eş-Şî'rü'l-ʿArabî fî'l-ʿIrâk*, Beyrut 1405/1985, s. 273-299, ayrıca bk. tür.yer.; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Fî Târîh ve ḥadâretü'l-İslâm fî'l-ʿEndelûs*, İskenderiye 1985, s. 293-300; Bekrî Şeyh Emin, *Mûṭâla'ât fî ş-şî'ri'l-Memlûki ve'l-ʿOsmâni*, Beyrut 1986, s. 167-225; Yahyâ el-Cübûrî, *eş-Şî'rü'l-Câhili*, Beyrut 1407/1986, s. 127-186, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed Fevzi el-Heyb, *el-Hareketü's-şî'riyye zemene'l-Memâlik*, Beyrut 1406/1986, s. 97-202, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *el-Hareketü's-şî'riyye zemene'l-Eyyûbiyyin*, Beyrut 1407/1987, s. 73-197; Müncid Mustafa Behcet, *el-İtticâhü'l-İslâmî fî ş-şî'ri'l-ʿEndelûsi fî 'ahdey Mülûki't-tavâ'if ve'l-Murâbitin*, Beyrut 1407/1986, s. 37, 151, 219, 275, ayrıca bk. tür.yer.; Mişâl Âsî – Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-muḥḥaşal fî'l-luḡa ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 737-749; Necîb M. el-Behbîti, *eş-Şî'rü'l-ʿArabî*, Dârülbeyzâ 1407/1987, s. 417, 434, 443, ayrıca bk. tür.yer.; Abdülfettâh M. Ahmed, *el-Menhecû'l-üşûri fî tefstri's-şî'ri'l-Câhili*, Beyrut 1408/1987, s. 15-18, 71-75, ayrıca bk. tür.yer.; M. Mustafa Heddâre, *eş-Şî'rü'l-ʿArabî fî'l-karnî'l-evvel el-hicri*, Beyrut 1408/1988, s. 7-65, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *İtticâhâtü's-şî'ri'l-ʿArabî*, Beyrut 1408/1988, s. 131-151, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *Dirâsât fî'l-edebî'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîs*, Beyrut 1410/1990, s. 11-211; a.mlf., *eş-Şî'r fî şadri'l-İslâm*, Beyrut 1995, s. 71-165, ayrıca bk. tür.yer.; *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed. M. M. Şerif), İstanbul 1991, III, 207-224; Zekî Mübârek, *el-Medâ'ihu'n-nebeviyye fî'l-edebî'l-ʿArabiyye*, Sayda-Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-asriyye), s. 17-60, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed eş-Şâyib, *Târîhu's-şî'ri's-siyâsi*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem), s. 1-28, ayrıca bk. tür.yer.; Tâhâ Hüseyin, *Fî'l-Edabi'l-Câhili*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 343-361; Mustafa Sâdik er-Râfîi, *Târîhu âdâbi'l-ʿArab*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-ʿArabî), III, 20, 222-249, 341-350; Ahmed el-İskenderî – Mustafa İnânî, *el-Vasîti fî'l-edebî'l-ʿArabî ve târîhih*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 42-58; Yûsuf el-Azm, "er-Resûl ve's-şî'r", *Mecelletü'l-Baḥşî'l-ilmî ve't-türâsi'l-İslâmî*, II, Mekke 1399/1979, s. 125-145; Adil Câsim el-Beyâtî, "Şafahât mine't-târîhi'l-mechûli li's-şî'ri'l-ʿArabî", *Ḥavliyyâtü Külliyyeti'l-âdâb ve'l-ʿulûmî'l-insâniyye*, III, Dârübeyzâ 1986, s. 35-54; Tayyib Ali Şerif, "eş-Şî'r ve's-şu'arâ" fî'l-Kur'ânî'l-Kerim", *Mecelletü Külliyyeti'd-dâve-ti'l-İslâmiyye*, VII, Trablus 1990, s. 392-441; M. Envârü'l-Hak el-Azîmî, "eş-Şî'r ve mekânetühü fî nazari'l-İslâm", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXVIII/3, İslâmâbâd 1993, s. 79-99; Velîd Mahmûd Hâlis, "Menziletü's-şî'r ve's-şu'arâ" fî tefkiri'n-naḥdiyyi'l-ʿArabî", *el-Câmi'atü'l-İslâmiyye*, I/3, London 1415/1994, s. 133-172; İsmâil Hakkî Sezer, "Kur'an'da Şiir ve Şair", *Marife*, III/1, Konya 2003, s. 7-29; Ebû'l-Kâsim M. Abdülkâdir, "Mevkûfün-nebî mine's-şî'r ve's-şu'arâ", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXXIX/4 (2004), s. 163-180; Zeyd b. Sa'd el-Gannâm, "el-Aḥkâmü'l-fikhiyye el-müte'allika bi's-şî'r", *Mecelletü Câmi'atü'l-İlmâm Muḥammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, sy. 50, Riyad 1426/2005, s. 163-244; Ali Abdullah İbrâhim, "Mevkûfün-İslâm mine's-şî'r", *ʿÂlemü'l-kütüb*, XXVI/3-4, Riyad 2005, s. 301-320; Nihad M. Çetin, "Şiir", *İA*, XI, 530-537; Azîze Mürîden v.dğr., "eş-Şî'r", *el-Meusû'atü'l-ʿArabiyye*, Dimaşk 1998, I, 626-683; "eş-Şî'r", *el-Meusû'atü'l-ʿArabiyyetü'l-âlemiyye*, Riyad 1419/1999, XIV, 139-189; İsmâil Yigit, "Murâbitlar", *DİA*, XXXI, 154.

□ FARS EDEBİYATI. Üslûp ve Tarihi Dönemler. Fars şiirinin ortaya çıkışı, tarihî gelişimi ve geçirdiği evreleri İslâmiyet öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde ele almak gerekir. Fars şiirinin bilinen eski örnekleri Zerdüşîtinin kutsal kitabı olan Avesta'da yer alan ve "gâtâ" adı verilen bazı manzum parçalarından ibarettir. Hece ölçüsüyle durak esasına göre yazılan ve kafiye zorunluluğu bulunmayan bu ritmik parçalar aynı zamanda dinî törenlerde çalgılar eşliğinde okunan ilâhilerdir. Orta Farsça (Pehlevî Farsçası) dönemine ait *Yâdgâr-i Zerîrân* ve *Diraht-ı Asurik* gibi eserlerde de şiirsel özellikler görülmektedir. Yine bu döneme ait *Ḥudâyname*, *Kârname-i Erdeşîr-i Bâbekân*, *Vis ü Râmin*, *Kelile ve Dimne* gibi Pehlevîce eserlerin Arapça'ya çevrilmesi Fars edebiyatına ait bu eski eserlerin içeriğinin korunmasını sağlamış, Derî Farsçası'nın (Yeni Farsça) gelişimini tamamladığı sırada bu eserlerin çoğu İran şiirine yeniden ilham kaynağı olmuştur. Bununla birlikte Fars şiiri, İran'da İslâm fetihlerinin ardından ilk defa VII. yüzyıldaki siyasî gelişmelerle beraber bağımsız halde ortaya çıkabilmiştir. VIII. yüzyıldan başlayarak hızla gelişen ve olgunlaşan Fars şiiri Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Timurlular, Safevîler ve Kaçarlar gibi İran'a hükmeden hânedanların yaşadığı geniş coğrafya ile birlikte özellikle Osmanlı, Orta Asya ve Hint coğrafyası üzerinde de etkili olmuştur.

Fars şiiri Arap edebiyatından aruz vezini ve kafiye sistemini aldıktan sonra Ebû'l-Abbâs-i Mervezî, Ebû Hafs-i Soğdî, Hanzale-i Bâdgîsî gibi şairlerin başarılı denemelerinin ardından Sâmânîler devrinde Rûdekî'nin ortaya çıkmasıyla birlikte kısa zamanda Arap edebiyatının etkisinden kurtulmuş, başta kaside olmak üzere mesnevi, gazel, kıta, rubâî (dübeytî, terâne), terkihibend ve terciibend gibi klasik şiir kalıplarında methiye, mersiye, vasıf, hiciv ve hezl türleri esas olmak üzere pek çoğu dünya edebiyatına mal olmuş epik, lirik, mistik, didaktik ahlâkî ve felsefî konularda önemli sanat eserleri ortaya konulmuş; Firdevsî, Ömer Hayyâm, Nizâmî-i Gencevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sa'dî-i Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî ve Molla Câmi gibi büyük şairler dünya edebiyatındaki yerlerini almışlardır (İran edebiyatı hakkında toplu bilgi için bk. *DİA*, XXII, 416-427).

Klasik şiirin yaklaşık 1200 yıl süren evreleri sırasında çeşitli tarihî dönemlerde ortaya çıkan ve Horasânî (Türkistânî), İrâkî,

Hindî, Bâzgeşt-i Edebî (edebiyata geri dönüş) adı verilen üslûpla (sebk) ilgili bölümler, edebî anlatımın şiir veya nazım özelliği taşımasından çok o dönemde yaygın olan dil özellikleri, ifade biçimleri, mazmunlar, imajlar ve edebî sanatların kullanılış tarzı doğrultusunda oluşturulmuş yapay ayırmalardır. Klasik Fars şiirinin ilk örnekleri Horasan ve Türkistan bölgesinde ortaya çıktığından bu ilk devreye (IX-XI. yüzyıllar) Horasan üslûbu dönemi adı verilmiştir. Bu dönemde aruz ve kafiye kullanımında küçük teknik aksaklıklar olsa da özellikle kaside ve mesnevi kalıplarında büyük ilerleme sağlanmış; gazel, kıta, rubâî, terciibend ve terkihibend gibi şiir kalıpları işlenmeye ve geliştirilmeye başlanmıştır. Aynı devirde şiirinin ana konusu övgü ve kahramanlıktır. Millî İran destanlarının en güzel biçimde işlendiği *Şâhnâme* gibi epik eserler ilk defa bu devirde ortaya çıkmıştır. Horasan üslûbunun temel niteliği Arapça kelime ve terkiplerin azlığı, daha sonraki yüzyıllarda çoğu terkedilen arkaik Farsça kelimelere sıkça yer verilmesi ve edebî sanatların yapay süslerinden arınarak sade bir dilin kullanılmasıdır. Bu dönemde Rûdekî, Firdevsî ve Ömer Hayyâm gibi Fars şiirinin klasik şairleri yetişmiştir.

Şiir üslûplarının değişimiyle ortaya çıkan geçiş devreleri kısa zamanda gerçekleşmemiş, uzun süren ara dönemlerin ardından ortaya çıkmıştır. Fars şiirinin çok önemli bir gelişim kaydettiği ve olgunlaştığı Horasan üslûbu devrinden sonra XII. yüzyıl boyunca meydana gelen geçişleri XIII-XV. yüzyıllara damgasını vuran İrâkî üslûbu izlemiştir. Bu dönem İran edebiyatında lirik ve mistik şiirin altın çağıdır. Aruz ve kafiyeyle ilgili aksaklıkların tamamen giderildiği bu devirde yazılan eserler şiir tekniği, sanat özellikleri ve konu bakımından İran edebiyatının şaheserlerini meydana getirir. Arapça kelime ve terkiplerin kullanımındaki aşırılık, arkaik Farsça kelimelerin terkedilmesi, doğrudan ve gerçekçi anlatımın yerini sanatlı ve ağıdalı bir üslûbun alması, övgü, yiğitlik ve kahramanlık kasideleri ve mesnevilerin yerini şairin daha çok kendi öznel duygularını ve aşkınlığı anlattığı gazel kalıbının alması, felsefî ve ahlâkî konuların önceki dönemden daha yoğun biçimde şiire girmesi İrâkî üslûbunun temel özelliklerindedir.

XII. yüzyıl Horasânî üslûbundan İrâkî üslûbuna geçişte bir ara dönem olduğu gibi XVI. yüzyıl da İrâkî üslûbundan Hint üslûbuna (XVII-XVIII. yüzyıllar) geçişte bir

ara dönem teşkil etmiştir. Safevîler'in İran'da mezhep esasına dayalı bir din devleti kurarak hüküm sürmeye başlamasının ardından din dışı lirik şiirin zayıflaması ve güç kaybetmesiyle birlikte İran asıllı şairler Hint saraylarında eser vermeye başlamış, Fars şiiri İran'dan çok Hint coğrafyasında gelişmiştir. Bu şiirin en önemli özelliği hayalde ve düşüncede görülen inceliklerdir. Bu durum zaman zaman içinden çıkılması ve anlaşılması güç edebî mazmunların üretilmesine, hatta çok defa şiirin anlaşılmasına yol açmıştır. Gazel dışındaki kalıpların fazla kullanılmaması, bununla birlikte gazelde daha önceki dönemlerde görülen nisbî anlam bütünlüğünün göz ardı edilmesi ve her beytin şiirin kendi bütünlüğü içinde birbirine anlamca tezat teşkil edecek kadar bağımsız hale gelmesi şiiri geçmiş dönemlerdeki doğal mecrasından uzaklaştırmıştır. Söz sanatlarından çok mânaya dayalı sanatların öne çıkarıldığı Hint üslûbunda soyut bir kavramı somutlaştırarak anlatmak için başvurulan temsil sanatı önemli bir yer tutmuştur. Atasözlerinin, konuşma dilinde kullanılan kelimelerin, deyimlerin ve eşya isimlerinin şiire girmesi de ilk defa bu dönemde gerçekleşmiş, bu yüzden Hint üslûbunun şairleri gayri tabii, hatta müptezel olmakla suçlanmıştır.

Fars şiirinin âdeta tehlikeye girdiğini gören XVIII. yüzyıl şairleri kurtuluş yolunu eski şiire dönmekte bulmuş, Horasânî ve İrakî üslûplarının bir karışımı olan Bâzgeşt-i Edebî hareketini başlatmış, ardından XIX. yüzyıl şairleri de bu harekete sahip çıkmıştır. Ancak İran'da yaşanan siyasal ve sosyal değişimlerin zorlamasıyla meşrutiyetin ilân edilmesinin (1906) ardından şiir kalıplarında henüz fazlaca bir yenilik görülmemekle birlikte muhtevada ve işlenen konularda belirgin bir değişim olmuştur. Siyasetin, toplumsal olayların ve olguların şiire girmesi şiir dilinin önemli ölçüde değişmesine yol açmış ve İran'da şiir ilk defa bireysellikten toplumsallığa doğru uzanan bir çizgide keskin biçimde yön değiştirmiştir. Basın yayın imkânlarının artması kısa zamanda vatan sever duygu ve düşüncelerin yüceltiildiği, sosyal ve sınıfsal uçurumların dile getirildiği misyon sahibi bir şiir meydana getirmiştir. Meşrutiyetin getirdiği özgür hava ile birlikte Batı kavramları ve değerleriyle yakından tanışan İran aydınları, Rızâ Şah zamanından başlayarak oğlu Muhammed Rızâ Şah döneminden İslâm devriminin gerçekleştiği yıllara kadar sanat yoluyla, özellikle de şiirle ülkede ortaya çıkan aksaklıklara kar-

şı çıkmışlar, bunun için realizm, sürrealizm, romantizm, natüralizm ve sembolizm gibi Batı edebiyatı akımlarından yararlanmışlardır.

Bir yandan şiirin muhtevasında önemli değişiklikler meydana gelirken bir yandan da aruz veznine ve kafiyeye dayalı klasik İran şiiri en köklü, en zor değişim ve dönüşümünü Nîmâ Yûşic'in cesur girişimleriyle gerçekleştirmiştir. Nîmâ, aynı uzunlukta olan aruz vezinleri yerine farklı uzunluklarda olabilen vezinler kullanmış, kafiye kullanımını zorunlu olmaktan çıkarmış ve "Nîmâyî şiir" adı verilen tarzla bir devrim gerçekleştirmiştir. Bunu 1940'larda Batı edebiyatlarının etkisiyle serbest veznin doğması ve aruzla kafiyenin tamamen terkedildiği serbest şiir izlemiştir. Klasik şiir bu yenilikçi akımlara karşı bir süre direnmişse de çağdaş İran şiiri kısa zamanda Ferîdûn-i Tevellûfî, Nâdir-i Nâdirpûr, Ahmed-i Şâmlû, Mehdî-i Ahavân-ı Sâlis, Sührâb-i Siphri ve Fürûg-i Ferruhzâd gibi şairler elinde yeniden şekillenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1341 hş.; Reşidüddin Vatvât, *Hadâ'îku's-sihr fi dekkâ'iki's-şi'r* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1362 hş.; Şems-i Kays, *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'âr-i'Acem* (nşr. Muhammed Kazvî-nî – Müderris-i Razavî), Tahran 1360 hş.; M. Ca'fer Mahcûb, *Sebk-i Horasânî der Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1350 hş.; Mehdî-yi Ahavân-ı Sâlis, *Bid'athâ ve Bedâiyi'-i Nîmâ Yûşic*, Tahran 1357 hş.; M. Rızâ Şeffî Kedkenî, *Müsiki-yi Şi'r*, Tahran 1358 hş.; a.mlf., *Suver-i Hayâl der Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1366 hş.; Hüsrev Ferşidverd, *Der Bâre-i Edebiyyât ve Nakd-i Edebî*, Tahran 1363 hş.; Abdülhüseyn Zerrinkûb, *Seyri der Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1363 hş.; a.mlf., *Şi'r-i Bî-durûğ Şi'r-i Bî-nikâb*, Tahran 1363 hş.; Hüseyin-i Rezmû, *Şi'r-i Kohen-i Fârsî der Terâzû-yi Nakd-i Ahlâk-i İslâmî*, Meşhed 1369 hş.; Celâleddin Hümâî, *Me'âni ve Beyân* (haz. Mâhdoht Bânû Hümâî), Tahran 1370 hş.; Muazzama İkbâlî (A'zam), *Şi'r u Şâ'iri der Âşâr-i Hâce Naşirüddin-i Tûsi*, Tahran 1370 hş.; Zeynelâbidin Mü'temen, *Tahaavül-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1371 hş.; Sîrûs Şemîsâ, *Envâ'-ı Edebî*, Tahran 1373 hş.; Mansûr Restgâr-ı Fesâî, *Envâ'-ı Şi'r-i Fârsî*, Şiraz 1373 hş.; Pervîz Nâtil Hânleri, *Vezn-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1373 hş.; Mahmûd-i Dergâhî, *Nakd-i Şi'r der İrân*, Tahran 1377 hş.; Muhammed Hukûkî, *Edebiyyât-ı İmrûz-i İrân (Nazm-Şi'r)*, Tahran 1377 hş.; Nâsır-ı Nikûbaht, *Hicv der Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1380 hş.; Simâ Dâd, *Ferheng-i İştîlâhât-i Edebî*, Tahran 1382 hş., s. 306-326; D. J. P. de Bruijn, "Shî'r", *ELP* (İng.), IX, 465-467; Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), IX, 14297-14299.

DERYA ÖRS

Türler (Biçim ve İçerik). Fars edebiyatında hemen hemen şiirle eş anlamlı olarak kullanılagelen bir edebî şekil olarak nazım "belirli bir düzen içinde anlamlı ve man-

tıklı kelime ve cümleler telif etmek" diye tanımlanır. Geleneksel Fars şiiri manzum halde yazılıp söylenmekle birlikte nazımla şiirin ilk örnekleri arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Nazım Fars edebiyatında bazı denge unsurlarından yararlanır ve hecelerin sayısına, uzunluğuna, kısalığına göre belirlenen diz yapı elemanlarına sahiptir. Bunlar vezin, kafiye, redif gibi şekil ve anlam bakımından birbirinin aynı yahut benzeri olan kelimelerdir. Kelime veya kelime gruplarının tekrarı da nazımda denge unsurları arasında değerlendirilir. İslâm öncesi Fars nazmında ölçünün hece sistemine dayandığı düşünülürken birlikte bu konu henüz açıklık kazanmış değildir. Fars nazmında İslâmiyet'ten itibaren kullanılan ölçüler rubâî dışında tamamen Arap aruz sisteminden alınmış ve Fars dilinin özelliklerine göre birtakım uyarlamalar yapılmıştır. Meselâ Arap şiiri ölçülerinden tavîl, basît, kâmil, vâfir ve medîd gibi bahirlere Fars nazmında hemen hemen hiç rastlanmazken Arap nazmında çok az kullanılan ölçülere Fars nazmında geniş yer verilmiştir. Bunun sebebi Fars ve Arap dilleri arasında hecelerdeki uyumsuzluğun varlığıdır.

Mazmunların türüne göre lirik, didaktik veya hamâsî konularda ürün veren Fars nazmı iki mısradan oluşan beyit düzenine göre kurulmuştur. Her beyit kendi içinde bir düşüncüyü ifade eder. Şiiri dış görünüş bakımından güzelleştirmek için edebî sanatlara da başvurulur. Her beyitte bir düşüncenin ifadesi esas olmakla birlikte bir cümlenin birden çok beyitte tamamlandığı da olur. Beyitler müstakil anlam taşısa da beyitler arasındaki mantıksal bağ açık biçimde görülmez. Bu duruma daha çok gazel türünde rastlanır. Meselâ Hâfız-ı Şîrâzî'nin gazellerinde söz konusu mantıksal bağı yakalamak hayli güçtür. Fars edebiyatında şiir nazımın temelini oluşturmakla beraber fen, matematik, felsefe vb. bilim dallarında manzum şekilde kaleme alınmış birçok Farsça eserin şiir kabul edilmesi mümkün değildir. Nazımla şiirin karışmasıyla manzum şiir, nazımla nesrin karışmasıyla mensur şiir (sanatlı nesir) ve seçili nesir meydana gelir. Manzum şiirde şiirsel özellikler taşıyan unsurlar bulunurken mensur şiirde nesrin iç dengesini ve sağlamlığını oluşturan elemanlar yer alır. Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülîstân*'ı bu tür eserlerin en seçkin örneğidir. Şiirle mukayese edildiğinde nazım ürünleri geri planda kalır. Çünkü burada söze ve yazıya dökülenler şairin gönülünden coşup gelen duygular değildir, dolayısıyla şiir değeri taşımaz. An-